

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERII PYLYPENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Principal Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

pilipenko290457@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9918-6217>

Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук

Вступ

У соціальних та поведінкових науках докладено чимало зусиль для опанування постпозитивістських підходів, зокрема, поглибленого фальсифікаціонізму І. Лакатоса. Передумовою плідної реалізації евристичного потенціалу постпозитивістської парадигми в соціологічних дослідженнях є релевантне уявлення про її переваги та обмеження порівняно з іншими соціально-науковими парадигмами. Наразі таких виразних та аргументованих уявлень бракує в соціологічному дискурсі України. Нещодавно були презентовані певні концептуальні уявлення про переваги постпозитивізму [Резнік, 2021]. Але ця презентація обмежилася увиразненням можливостей постпозитивізму суто на тлі попередніх версій позитивізму. З огляду на зауважене обмеження завдання цього допису — визначити специфіку постпозитивізму та, зокрема, Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму в ширшому, більш репрезентативному парадигмальному контексті соціальних наук. Виконання цього завдання уможливило критичний огляд та реактуалізація результатів здійснених раніше порівняльних досліджень конкурувальних соціально-наукових парадигм та метатеорій. Але передуватиме йому розгляд передумов мультипарадигматизму в соціальних науках.

Проблеми позитивізму як передумови мультипарадигматизму

Термін «позитивізм», як стверджують Е.Г. Губа та А.С. Лінкольн, позначає «загальноприйнятий погляд», що домінував у формальному дискурсі природ-

---

Цитування: Пилипенко, В. (2022). Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 121–142, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.121>.

ничих та соціальних наук близько 400 років — впродовж XVI–XIX століть. Загалом ідеться про зосередження дослідників на зусиллях щодо верифікації апріорних гіпотез про досліджувані феномени. Найкорисніше викладати ці гіпотези як кількісні твердження, які легко перетворюються в точні математичні формули, що виражають функційні взаємозв'язки. У формульній точності вбачають неабияку користь, коли метою науки є передбачення та контроль певних, передусім природних феноменів, а також застосовують потужний набір їх статистичних та математичних моделей. Адже вважається, що наукова зрілість досягається зі збільшенням ступеня кількісного обчислення у відповідній галузі науки, бо лишень кількісні дані визнаються остаточно валідними або високоякісними.

Дж.С. Міль вперше закликав до рецепції та екстраполяції кількісного обчислення із природничих наук на соціальні науки для їх швидкого дозрівання та емансипації від філософських і теологічних обмежень. Спроби такої рецепції мали відчутний успіх, але пізніше піддавалися критиці навіть з огляду на ті вихідні припущення, що визначають природу позитивістського дослідження. Чимало імпліцитних проблем у разі застосування позитивістської методології кількісного аналізу в соціальних науках були зауважені як самими позитивістами, так і представниками альтернативних методологічних підходів (табл. 1).

Таблиця 1

Проблеми позитивізму з погляду позитивістів та їхніх опонентів
[Guba, Lincoln, 1994: pp. 106–107]

Імпліцитна проблема	Пояснення
«Оголення» контексту дослідження	Точні кількісні підходи, застосовані до вибраних підмножин змінних, обов'язково «виключають» з розгляду за допомогою відповідного контролю або рандомізації інші змінні, які існують у контексті й можуть, якщо не завадити цьому, виявити свій вплив та істотно змінити результати. Поряд із тим такі ексклюзивні дизайни, збільшуючи теоретичну строгість дослідження, водночас зменшують його релевантність, тобто його застосовність, або узагальнюваність, оскільки їхні результати можуть бути належним чином застосовані в інших ситуаціях (наприклад, в іншій лабораторії) лише в разі подібної ексклюзивності або «оголення» контексту
Виключення сенсу та мети людських дій	Людська поведінка, на відміну від поведінки фізичних об'єктів, не може бути зрозуміла без посилання на сенс та цілі, яких людські дієвці надають своїй діяльності
Розмежування великих теорій і локального контексту: дилема етичного / емічного*	Етична (зовнішня) теорія, залучена до дослідження дослідником (або гіпотези, запропоновані для тестування), може мати незначний вплив або взагалі не мати впливу на емічну (внутрішню) точку зору досліджуваних індивідів, груп, суспільств або культур
Незастосовність загальних даних до індивідуальних випадків	Диз'юнкція номотетичне / ідіографічне: узагальнення, хоча, можливо, і статистично значимі, не застосовуються в індивідуальному випадку

Закінчення табл. 1

Імпліцитна проблема	Пояснення
Виключення виміру відкриття в дослідженні	Конвенційний наголос на верифікації специфічних, апріорних гіпотез замовчує джерело цих гіпотез, зазвичай отриманих шляхом того, що пересічно називають процесом відкриття. З конвенційного погляду, лише емпіричне дослідження заслуговує на назву «наука». Таким чином, кількісна нормативна методологія має перевагу перед інтуїтивними осягненнями креативних і дивергентних мислителів.
Теоретична навантаженість фактів	Конвенційні позитивістські підходи до досліджень, що включають верифікацію гіпотез, передбачають незалежність теоретичної мови та мови спостереження. Якщо дослідження має бути об'єктивним, гіпотези повинні формуватися незалежно від способу збору фактів, необхідних для їх перевірки. Але теорії та факти є цілком взаємозалежними, тобто факти є фактами лише в рамках певних теоретичних засад. Таким чином, фундаментальне припущення про виявлену точку зору викривається як сумнівне. Якщо гіпотези та спостереження не є незалежними, «факти» можна розглядати лише крізь теоретичне «вікно», а об'єктивність підважується
Слабка детермінованість теорії фактами (проблема індукції).	Факти не тільки вишукуються, визначаються та оцінюються крізь «вікно» теорії, але й різні теоретичні «вікна» можуть однаково добре підтримуватися одним і тим же набором «фактів». Хоча за наявності когерентної теорії за допомоги дедукції можливо вивести, які факти мають існувати, ніколи не є можливим, маючи когерентний набір фактів, дійти за допомоги індукції до з необхідністю єдиної теорії. Відтак історична позиція науки, згідно з якою вона може своїми методами зрештою наблизитися до «справжньої» істини, ставиться під сумнів
Ціннісна навантаженість фактів	Подібно до того, як теорії та факти не є незалежними, так само не є незалежними цінності та факти. Можна стверджувати, що самі теорії є твердженнями про цінності. Таким чином, передбачувані «факти» розглядаються не лише крізь «вікно» теорії, а й крізь «вікно» цінностей. Загальноприйнятий погляд з позиції свободи від цінностей є скомпрометованим
Інтерактивна природа діади дослідник–досліджуване	Загальноприйнятим було уявлення про науковця-дослідника, який спостерігає за феноменами природи та об'єктивно фіксує їх. З використанням відповідної належної методології дослідник не впливає на ці феномени і навпаки — вони не впливають на нього. Але принцип невизначеності Гайзенберга та принцип доповняльності Бора зруйнували це уявлення у природничих науках. Ще більший скептицизм щодо об'єктивності наукового спостереження існує в соціальних науках: уявлення про те, що результати визначаються взаємодією дослідника та досліджуваного феномену (який у соціальних науках зазвичай становлять люди), часто правдоподібніше описує процес дослідження, ніж позитивістське уявлення про те, що результати одержуються шляхом об'єктивного спостереження за феноменами з тим, щоби з'ясувати, «якими вони є насправді» і як вони насправді працюють»

* В антропології, фольклористичі та соціальних і поведінкових науках емічне та етичне стосуються двох різновидів точки зору, виявлених у польових дослідженнях: емічної — зсередини спостережуваної соціальної групи (з погляду спостережуваного суб'єкта) та етичної, ззовні (з погляду спостерігача).

Спроби розв'язати зауважені проблеми передусім мали наслідком трансформацію позитивізму в постпозитивізм упродовж другої половини ХХ століття. Наприклад, складність індукції спонукала філософа науки К. Попера відкинути поняття верифікації (перевірки) теорії на користь поняття фальсифікації (спростування) теорії. Цей крок метафорично аргументувався так: «Спостереження навіть мільйону білих лебедів ніколи не зможе остаточно верифікувати твердження «всі лебеди білі», тоді як його може цілком фальсифікувати спостереження лише одного чорного лебедя».

Інші чільні представники постпозитивізму запропонували концепції змін наукових парадигм (Т. Кун), теоретичних дослідницьких програм (І. Лакатос), неявного знання (М. Полані), теоретичного плюралізму та проліферації теорій (П. Фойерабенд) та ін. Утім, з погляду Губи та Лінкольна, термін «постпозитивізм» загалом репрезентує зусилля науковців обмежено реагувати на критику позитивізму, залишаючись у межах того самого набору базових позитивістських уявлень. Тобто постпозитивізм визнається лише значним вдосконаленням позитивізму, а не докорінним переформулюванням його базових принципів або чітким розривом із ними. Зокрема, усунення або зменшення гостроти зауважених імпліцитних проблем позитивістської методології кількісного обчислення (табл. 1) вважається за можливе, наприклад, за рахунок більшого використання якісних емпіричних даних. Дані цього типу уможливають доповнення кількісного обчислення якісною контекстною інформацією, глибше розуміння сенсу та мети поведінки людини, розкриття емічних поглядів досліджуваних соціальних суб'єктів та ін.

Разом із тим, після публікації праці Т. Куна «Структура наукових революцій» на початку 1960-х років науковці починають дедалі більше підтримувати ідеї докорінної зміни конвенційних базових принципів позитивізму. З'являються альтернативи позитивізму та постпозитивізму із фундаментально відмінними базовими припущеннями, які зовсім по-іншому скеровують наукові дослідження. Зокрема, серед таких альтернатив Губа та Лінкольні зауважують критичну теорію та конструктивізм. Загальним терміном «критична теорія» тут сукупно позначають неомарксизм, фемінізм, партиципаторні дослідження та ін. Також вважають за можливе виокремити в межах критичного теоретизування постструктуралізм, постмодернізм та різні поєднання цих двох напрямів. Порівняльний мультипарадигмальний контекст уможливорює специфікацію онтології епістемології та методології постпозитивізму.

Специфіка онтології, епістемології та методології постпозитивізму

Вельми інформативним є дослідження, в якому позитивізм, постпозитивізм, критична теорія (включно з пов'язаними з нею ідеологічними позиціями) та конструктивізм трактуються і порівнюються як конкурувальні парадигми соціальних досліджень [Guba, Lincoln, 1994]. Кожну з цих парадигм розглядають як сукупність базових поглядів або своєрідну метафізику, що стосується граничних, або перших принципів наукового дослідження. Тобто парадигма репрезентує світогляд науковця — його бачення природи досліджуваного «світу», місця індивіда в ньому і діапазону можливих відношень щодо цього світу

та його частин [Guba, Lincoln, 1994: p. 107]. Дослідницькі парадигми як базові системи наукових поглядів визначають предметні рамки досліджень науковців — що підлягає або не підлягає їхній увазі. Парадигмальні уявлення є базовими в тому сенсі, що науковцям їх доводиться просто приймати — хоча почасти аргументовано, але зрештою — на підставі віри, бо немає можливості встановити їх остаточну істинність. Тобто парадигми як набори базових наукових уявлень не підлягають доведенню в будь-якому конвенційному розумінні. Водночас вони трактуються як винайдення людського розуму, не позбавлені вад та помилок.

Природу парадигм убачають в тому, що вони є концептуальними конструктами у формі систематизованих і несуперечливих онтологічних, епістемологічних та методологічних припущень про наукове дослідження. Відтак Губа та Лінкольн презентують базові парадигмальні бачення у формі змодельованих відповідей їхніх фундаторів та прихильників на визначальні фундаментальні питання онтології, епістемології та методології дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

Базові бачення, або метафізики альтернативних парадигм соціального дослідження [Guba, Lincoln, 1994: p. 109]

Визначальні питання	Парадигма			
	Позитивізм	Постпозитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
Онтологія (питання: якою є форма і природа реальності, а отже, що про неї можна знати?)	Наївний реалізм — «реальна» реальність, але зрозуміла	Критичний реалізм — «реальна» реальність, але лише недосконало та ймовірно зрозуміла	Історичний реалізм — віртуальна реальність, сформована соціальними, політичними, культурними, економічними, етнічними та гендерними цінностями; «кристалізується» з часом	Релятивізм — локальні та специфічні сконструйовані реальності
Епістемологія (питання: яка природа відношення між знавцем чи потенційним знавцем і тим, що можна знати?)	Дуалістська / об'єктивістська; результати пізнання є істинними	Модифікована дуалістська / об'єктивістська; критична традиція / спільнота; результати, ймовірно, істинні	Трансакційна / суб'єктивістська; опосередковані цінністю результати	Трансакційна / суб'єктивістська; результат є сконструйованим
Методологія: (питання: як дослідник (потенційний знавець) може знайти все, що, на його думку, може бути пізнаним?)	Експериментальна / маніпулятивна; перевірка гіпотез; головні кількісні методи	Модифікована експериментальна / маніпулятивна; критичний мультиплізм; фальсифікація гіпотез; може включати якісні методи	Діалогічна / діалектична	Герменевтична / діалектична

Ці питання вважаються взаємопов'язаними таким чином, що відповідь, дана на будь-яке з них, обмежує те, як можна відповісти на решту. Наприклад, якщо у відповіді позитивістів на питання онтології постулюється існування «реального» світу, то про нього можна дізнатися та з'ясувати, «якими речі є насправді» і «як речі насправді працюють». І на наступні фундаментальні питання вже допустимі лише ті відповіді, які стосуються аспектів «реального» існування та «реальних» дій. Інші аспекти, на кшталт тих, що стосуються, наприклад, естетичної або моральної значущості наукового дослідження, виходять за межі позитивістського парадигмального світобачення. Зокрема, відповідь, яка може бути дана на епістемологічне питання, обмежується вже даною відповіддю на онтологічне питання. Отже, якщо постульовано «реальну» реальність, то позиція знавця має бути позицією об'єктивної відстороненості, або свободи від цінностей, щоби мати можливість виявити, «які речі є реальними» і «як речі насправді працюють». І відповідно навпаки: припущення про об'єктивістську позицію знавця передбачає існування навколишнього «реального» світу, об'єктивним щодо якого він (знавець) є. Зрештою, відповіді, вже дані на перші два питання онтології та епістемології обмежують можливу відповідь на питання методології. Зокрема, «реальна» реальність, яку досліджує «об'єктивний» дослідник, зобов'язує його контролювати можливі чинники збурень, причому незалежно від застосованих методів — якісних (наприклад, спостережних) чи кількісних (наприклад, аналізу коваріації). І навпаки, вибір дослідником маніпулятивної експериментальної методології передбачає його здатність бути об'єктивним, а також об'єктивність досліджуваного реального світу.

Загалом онтологію позитивізму Губа та Лінкольн визначають як «наївний реалізм», згідно з припущеннями якого існує приступна для осягнення реальність, керована незмінними природними законами та механізмами. Знання про цю реальність (тобто про те, «в який спосіб існують речі») конвенційно підсумовується у формі позачасових та вільних від контексту узагальнень. Деякі з таких узагальнень набувають форми причинно-наслідкових законів. Дослідження, в принципі, можуть сходитися щодо «істинного» стану речей. Базова онтологічна позиція позитивістської парадигми загалом аргументується і як редукціоністська, і детерміністична. Водночас епістемологію позитивізму трактовано як дуалістичну та об'єктивістську. З погляду дуалізму дослідник та досліджуваний «об'єкт» вважаються двома незалежними утвореннями. Відтак дослідник має бути спроможним досліджувати об'єкт, не впливаючи на нього і не підлягаючи його впливу. Такий вплив у будь-якому напрямку оцінюється як загроза валідності дослідження, і застосовуються різні стратегії для його зменшення або усунення. Якщо дослідники ретельно дотримуються належних процедур дослідження, їхні цінності та упередження не можуть вплинути на його результати. Ці результати дослідження, що їх можуть відтворити й інші дослідники, визнаються «істинними». В рамках експериментальної та маніпулятивної позитивістської методології питання та/або гіпотези викладають у пропозиційній формі та піддають емпіричному тестуванню для їх верифікації. Можливі складні умови дослідження необхідно ретельно контролювати або маніпулювати, щоби унеможливити неналежний вплив на його результати.

Онтологію постпозитивізму ідентифіковано як критичний реалізм. Згідно з його припущеннями, реальність існує, але її можна зрозуміти лише недосконало внаслідок дефектності людських інтелектуальних механізмів та фундаментально непіддатливої природи досліджуваних феноменів. Відтак твердження науковців про реальність мають піддаватися якнайширшій критичній перевірці, щоби полегшити якомога точніше (але ніколи не довершене) розуміння реальності. Цій умові відповідає модифікована дуалістична або об'єктивістська епістемологія постпозитивізму. Дуалізм позитивізму в ній значною мірою відкидається, бо, з погляду постпозитивістів, його неможливо цілком реалізувати. Але об'єктивність залишається «регулятивним ідеалом» постпозитивізму, і її зовнішніми факторами визначено критичну наукову фахову спільноту (колеги, редакторів та ін.) та традиції взаємної критики. Критиків наукових результатів передусім цікавить відповідність їх отриманим раніше знанням. Зазначені результати, за умови відтворення їх іншими дослідниками, визнаються ймовірно «істинними», але завжди підлягають фальсифікації. Отже, у відповідним чином модифікованій експериментальній або маніпулятивній методології постпозитивізму способом фальсифікації (а не верифікації) гіпотез визначено «критичний мультиплізм» — «відремонтовану» версію тріангуляції. Модифікація методології тут мала на меті передусім усунення деяких проблем позитивізму (табл. 1). Постпозитивісти бачать це можливим, зокрема, за рахунок використання якісних методів для проведення дослідження в природніших умовах, збору більшої кількості ситуаційної інформації, пошуку емічних точок зору, щоби з'ясувати значення та цілі, що їх люди надають своїм діям, та ін.

Онтологією критичної теорії та пов'язаних з нею ідеологічних позицій визначено історичний реалізм. З історико-реалістичного погляду вважається, що реальність, яку наразі можна сприйняти, колись була пластичною, але з часом була сформована сукупністю соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних і гендерних чинників. Згодом ця сформована реальність реїфікувалася, або «кристалізувалася» у низку структур, які тепер неналежним чином сприймаються як «реальні», тобто як природні та незмінні. Утім, для всіх практичних цілей ці структури постають як «реальні», тобто як віртуальна або історична реальність. Згідно з транзакційною та суб'єктивістською епістемологією критичної теорії передбачається, що дослідник і досліджуваний об'єкт є інтерактивно пов'язаними між собою. При цьому постулюється, що на дослідження неминуче впливають як цінності дослідника, так і цінності присутніх «інших» у дослідницькій ситуації. Тобто результати дослідження опосередковуються зазначеними цінностями. Ця епістемологічна позиція фактично оскаржує традиційне позитивістське розрізнення онтології та епістемології, бо те, що можна пізнати, бачиться нерозривно пов'язаним із взаємодією між конкретним дослідником і конкретним досліджуваним об'єктом або групою (ця нерозривність позначена у табл. 2 пунктиром між онтологічним та епістемологічним рядами). Транзакційна природа критичного дослідження потребує діалектичного діалогу між дослідником та досліджуваними об'єктами, а відтак — і відповідної діалогічної та діалектичної методології. Діалектичний діалог має на меті перетворити незнання, хибне розуміння і прийняття історично опосередкованих

структур поневолення як незмінних у бачення того, як ці структури можуть бути змінені, та розуміння дій, необхідних для здійснення таких змін.

Конструктивізм як парадигма, альтернативна позитивізму, припускає перехід від онтологічного реалізму до онтологічного релятивізму. Утім, релятивістську позицію онтології конструктивізму слід відрізнити як від номіналізму, так і від ідеалізму. У рамках конструктивістської онтології постулюються локальні та специфічні сконструйовані реальності. Вони сприймаються у формі множинних, нематеріальних ментальних конструктів, зумовлених соціально та ґрунтованих на досвіді, локальних і специфічних за своєю природою (хоча певні елементи їх часто поділяють чимало індивідів і навіть загалом на рівні тих чи тих культур). Ці ментально сконструйовані реальності вважаються за своєю формою та змістом залежними від окремих індивідів або груп як носіїв відповідних ментальних конструктів. Зазначені конструкти розглядаються не як більш-менш «істинні» в будь-якому абсолютному сенсі, а просто як більш-менш змістовні та / або обґрунтовані. Зрештою, ці ментальні конструкти, як і пов'язані з ними «реальності», трактуються як змінювані. Згідно з трансакційною та суб'єктивістською епістемологією конструктивізму, дослідник і об'єкт дослідження вважаються настільки взаємопов'язаними між собою, що видається можливим продукувати дослідницькі «результати» буквально під час взаємодії між ними. Відтак, як і в разі критичної теорії, відсутнє загальноприйняте розрізнення між онтологією та епістемологією. Тому в рамках герменевтичної та діалектичної методології конструктивізму варіативна та особиста (інтраментальна) природа соціальних конструктів стає підставою вважати, що окремі такі конструкти можна оприятити й удосконалити лише завдяки взаємодії між дослідником та респондентами. Інтерпретувати ці різні ментальні конструкти пропонується за допомоги традиційних методів герменевтики, а порівнювати та протиставляти — за допомоги діалектичного обміну. Остаточна мета дослідження — сформувані консенсусний ментальний конструкт, більш змістовний та обґрунтований порівняно з будь-яким із попередніх конструктів включно з етичним конструктом самого дослідника.

В онтологічному вимірі постпозитивізм є вибірково спорідненим із позитивізмом та критичною теорією. Йдеться про суто вибірково сумірність:

- а) припущень постпозитивістського критичного реалізму про існування об'єктивної реальності та можливостей лише її недосконалого і ймовірного розуміння;
- б) припущень позитивістського наївного реалізму про існування об'єктивної реальності, до якої може наблизитися дослідження;
- в) припущень критично-теоретичного історичного реалізму про приступну для сприйняття реальність, утворену з історично сформованих структур, які, за відсутності розуміння їх, є такими ж обмежувальними, як ніби вони є реальними.

Водночас ці три парадигми із притаманними їм альтернативними версіями онтологічного реалізму суттєво відрізняються від конструктивізму з його онтологічним релятивізмом, який припускає існування множинних, приступних для сприйняття та іноді несумісних соціальних реальностей — продуктів люд-

ського інтелекту, потенційно мінливих за умови збільшення поінформованості та вправності їхніх конструкторів.

В епістемологічному вимірі постпозитивізм за власною назвою є пов'язаними, а за визначенням — спорідненим із позитивізмом. Адже постпозитивістське дуалістичне або об'єктивістське припущення про можливість приблизного (але ніколи не повного) пізнання реальності є результатом модифікації позитивістського дуалістичного або об'єктивістського припущення про можливість визначення дослідником, «якими насправді є речі» і «як речі насправді працюють». Водночас за епістемологічними позиціями позитивізм та постпозитивізм дуже вагомо відрізняються від критичної теорії та конструктивізму. Натомість між двома останніми парадигмами існує певна епістемологічна спорідненість. Зокрема, конструктивістське транзакційне або суб'єктивістське припущення про створення знання у взаємодії між дослідником і респондентами певною мірою повторює, але водночас і розширює критично-теоретичне транзакційне або суб'єктивістське припущення про опосередкованість знання цінностями та залежність його від них.

Аналогічні спорідненості та відмінності порівнюваних парадигм спостерігаються й на методологічному рівні. Постпозитивістська експериментальна або маніпулятивна методологія, ґрунтована на критичному мультиплізмі та зорієнтована на фальсифікування гіпотез, постала внаслідок модифікації позитивістської експериментальної або маніпулятивної методології, зорієнтованої на верифікацію гіпотез. Натомість діалогічна або діалектична методологія критичної теорії та герменевтична або діалектична методологія конструктивізму однаково націлені на реконструювання раніше побудованих конструктів. Найбільша методологічна відмінність є між позитивізмом та постпозитивізмом, з одного боку, та критичною теорією і конструктивізмом — з іншого.

Зауважена онтологічна, епістемологічна та методологічна спряженість постпозитивізму із позитивізмом є очікуваною, бо увиразнює наступність між ними. В огляді еволюції позитивізму в соціології постпозитивізм інтерпретується як його пізніша версія, що з'являється після версій раннього, логічного та інструментального позитивізму [Резнік, 2021: с. 109]. Спорідненість постпозитивізму із позитивізмом також увиразнює порівняння позицій парадигм стосовно низки важливих питань практичного провадження якісних соціальних досліджень, інтерпретації їх результатів та ін.

Парадигмальна диспозиція постпозитивізму в соціальних науках

Ґуба та Лінкольн запропонували власні тлумачення основних позицій позитивізму, постпозитивізму, критичної теорії та конструктивізму щодо низки ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Передусім вони ідентифікували головні позиції зазначених парадигм. Така ідентифікація лише частково ґрунтувалася на публічних презентаціях парадигм в науковому дискурсі, бо прихильники їх не завжди презентували у ньому власне бачення всіх практичних питань соціальних досліджень. У таких випадках дослідники самотужки логічно моделювали імовірні позиції окремих парадигм щодо цих дискурсивно не заторкнутих питань з огляду на відповідні базові парадигмальні метафізики — онтологію, епістемологію та методологію (табл. 2).

Природно, існують ризики, що таке моделювання не уникне негативного впливу суб'єктивізму та парадигмальної упередженості самих дослідників, які за свідчили власну прихильність парадигмі конструктивізму. Попри це їхня спроба порівняльної систематизації парадигмальних позицій щодо різних аспектів соціально-дослідницької практики, безперечно, варта уваги (табл. 3).

Таблиця 3

Позиції парадигм щодо вибраних практичних питань соціального дослідження
[Guba, Lincoln, 1994: p. 112]

Спірне питання	Парадигми			
	Позитивізм	Постпозитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
1. Мета дослідження	Пояснення: прогноз та контроль		Критика і трансформація; реституція та емансипація	Розуміння; реконструкція
2. Природа знання	Верифіковані гіпотези, що встановлені як факти чи закони	Нефальсифіковані гіпотези, які є ймовірними фактами чи законами	Структурні / історичні інтуїції	Індивідуальні реконструкції, поєднувані навколо консенсусу
3. Акумуляція (накопичення) знання	Прирощування — «дзигарі на баштах» на додачу до «величної споруди знання»; узагальнення та причинно-наслідкові зв'язки		Історичний ревізіонізм; узагальнення за подібністю	Більш змістовні та поглиблені реконструкції; непрямий досвід
4. Критерії доброчесності чи якості	Конвенційні еталони «строгості»: інтернальна та екстернальна валідність, надійність та об'єктивність		Віднесеність до історичного часу та місця; долання незнання та хибного розуміння; стимул дії	Надійність та автентичність, зокрема, щодо рушіїв дій
5. Цінності	Виключені — вплив спростовано		Включені — формативні	
6. Етика	Непритаманна; прийнятність «підтасовок»		Притаманна; моральна схильність до відвертості	Притаманна; ухил процесу [дослідження] в бік відвертості; особливі проблеми
7. «Голос» (опінія) дослідника	«Незаінтересований науковець» як інформатор тих, хто ухвалює рішення, політиків та агентів змін		«Інтелектуал-перетворювач» як адвокат та активіст	«Пристрасний учасник» як фасилітатор багатоголосної реконструкції
8. Тренінг дослідників-початківців	Технічний та кількісні методи; предметні змістовні теорії	Технічний; кількісні та якісні методи; предметні змістовні теорії	Ресоціалізація; якісні та кількісні методи; історія; цінності альтруїзму та розширення можливостей	
9. Припасування парадигм	Парадигми сумірні		Парадигми несумірні	
10. Гегемонія	Під контролем публікації, фінансування, просування та перебування на посаді		Розпізнавання та інформація на вході	

У позиціях стосовно задуму або мети соціального дослідження позитивізм та постпозитивізм виявляють сумірність. Обидві ці парадигми орієнтують дослідження на пояснення, яке в підсумку вможливує передбачення та контроль досліджуваних феноменів. Зростання із часом спроможності науковців передбачати та контролювати досліджувані феномени і позитивісти, і постпозитивісти визнають кінцевим критерієм наукового поступу. Губа та Лінкольн зазначають редукціонізм та детермінізм, що впливають з цієї позиції. Їм видається, що ситуація дослідження, коли дослідник має роль «експерта», надає йому особливого й, можливо, навіть незаслужено привілейованого статусу.

З позиції критичної теорії метою дослідження має бути критика і трансформація соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних структур, які означають обмеження та експлуатацію для людства і призводять до конфронтації та конфліктів. Відтак критерієм соціально-наукового прогресу вважаються факти започаткування і перебіг процесів реституції та емансипації. У цих процесах досліднику відведено ролі «підбурювача» та «помічника». Такому дослідникові приписується апріорне розуміння, які трансформації є необхідними. Згідно з радикальнішою позицією прихильників критичної теорії, судження про необхідні трансформації мають бути зарезервовані за тими, чие життя найбільше постраждало від трансформацій, тобто за самими учасниками дослідження.

У рамках парадигми конструктивізму мета дослідження вбачається в розумінні та реконструюванні ментальних конструктів, яких люди (включно з дослідником) дотримувалися раніше. Йдеться про вихідні ментальні конструкти, націлені на досягнення консенсусу, але відкриті для нових інтерпретацій мірою того, як зростають змістовність та ґрунтовність. Відповідно критерієм наукового поступу вважається набуття з часом кожною особою здатності до формулювання більш змістовних та ґрунтовних конструктів, а також дедалі краще усвідомлення змісту і значення конструктів, що конкурують. Дослідникові у цих процесах відведено ролі «учасника» та «помічника».

Позитивістська позиція щодо природи наукових знань полягає в тому, що ці знання становлять верифіковані гіпотези, які можна прийняти як факти чи закони. Натомість згідно з постпозитивістською позицією, наукові знання утворюють не фальсифіковані гіпотези, які можна розглядати лишень як ймовірні факти чи закони. Критично-теоретична інтерпретація наукових знань зводить їх до низки структурних або історичних осягнень, що трансформуються із плином часу. Такі трансформації вважаються можливими внаслідок діалектичної взаємодії, коли незнання та хибне розуміння поступаються місцем більш релевантним осягненням. Згідно з позицією конструктивізму, наукове знання становлять суто ментальні конструкти, щодо яких існує або принаймні утворюється відносний консенсус серед тих, хто є компетентним або кому можна довірити (у випадку більш прихованих відомостей) інтерпретувати суть конструкту. З погляду конструктивістів, внаслідок незгоди однаково компетентних (або довірених) інтерпретаторів, коли через соціальні, політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні чинники виникають розбіжності серед цих інтерпретаторів, можуть співіснувати множинні «знання». Ці різні конструкти підлягають по-

стійному перегляду і зазнають змін внаслідок зіставлення з іншими конструктами в діалектичному контексті.

Позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються переважно сумірними щодо питання акумуляції наукового знання: ці знання накопичуються в процесі прирощення, в перебігу якого кожен встановлений факт або ймовірний факт за умови його належної інтерпретації додається до «споруди знання», що зростає. Якщо ці факти оформлюються в узагальнення або причинно-наслідкові зв'язки, уможливорюється ефективніше використання їх для прогнозування та контролю, а відтак — і для передбачувано впевненого узагальнення стосовно параметрів населення. Позиція прихильників критичної теорії зводиться передусім до заперечення можливості накопичення знання в абсолютному сенсі. Натомість вони наголошують на можливості його зростання та зміни радше через діалектичний процес історичного перегляду. Завдяки такій ревізії долається незнання та хибне розуміння і розширюються більш релевантні осягнення. Узагальнення цих передбачувано певних уявлень щодо параметрів населення вважається можливим, коли поєднання соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних проявів та цінностей є подібним у різних регіонах. Позиція конструктивізму визнає можливість накопичення знання лише у відносному сенсі — через формування дедалі більш змістовних і поглиблених конструктів у перебігу герменевтичного або діалектичного процесу. У разі діалектичного процесу різні конструкти протиставляються. Один із важливих механізмів екстраполяції знань з одного середовища в інше бачиться у врахуванні непрямого досвіду, отриманого зі звітів про case study.

Позитивізму та постпозитивізму приписуються збіжні позиції щодо критеріїв оцінювання доброчесності або якості наукового дослідження. Для цих парадигм такими належними критеріями вважаються усталені конвенційні орієнтири «строгості» наукового дослідження. Йдеться про внутрішню валідність — ізоморфізм висновків з реальністю, а також про зовнішню валідність — узагальнюваність, надійність (у сенсі стабільності) та об'єктивність (дистанціювання та нейтральність спостерігача). Утім, із конструктивістського погляду Губи та Лінкольна, ці критерії залежать від реалістичної онтологічної позиції. Тому вони критично припускають, що ізоморфізм висновків із реальністю не може мати значення, строга узагальнюваність щодо генеральної сукупності є неможливою, стабільність не можна оцінити для дослідження певного феномену, якщо феномен сам по собі є мінливим, а об'єктивності не можна досягнути, оскільки ні від чого не можна «дистанціюватися» [Guba, Lincoln, 1994: p. 114]. На цьому критичному тлі наголошуються кардинально відмінні критерії оцінювання доброчесності або якості дослідження в рамках критичної теорії: врахування в дослідженні історичного часу та місця, тобто соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних передумов досліджуваної ситуації; міра дієвого впливу дослідження на додання незнання та хибного розуміння; міра забезпечення дослідженням стимулів до дії, тобто до трансформації наявної структури. Водночас питання критеріїв якості досліджень в конструктивізмі вважалось остаточно не розв'язаним через наявність цілих шеретів аль-

тернативних версій, певною мірою збіжних із відповідними критеріями критичної теорії.

Збіжні позиції позитивізму та постпозитивізму щодо ролі цінностей у дослідженні зводяться до того, що ці парадигми є «вільними від цінностей» з огляду на їх епістемологічні позиції. Тобто вплив цінностей на дослідницькі пошуки в них виключений. Позитивісти та постпозитивісти розглядають цінності як збурювальні змінні, вплив яких в об'єктивному дослідженні необхідно унеможливлувати. Цей погляд є притаманним постпозитивістам навіть попри те, що у постпозитивізмі об'єктивність — регульований ідеал. Натомість у критично-теоретичній та конструктивістській парадигмах цінності однаково розглядаються як неунікненні у формуванні або (у випадку конструктивізму) творенні результатів дослідження. Критичні теоретики та (більшою мірою) конструктивісти вважають виключення цінностей із дослідження неприйнятним і взагалі неможливим. Спроби такого виключення визнано ворожими для інтересів безправних аудиторій, оригінальні (емічні) ментальні конструкти яких варті рівного розгляду з конструктами інших, сильніших аудиторій та самого дослідника.

З приводу місця етики в науковому дослідженні прихильники парадигм позитивізму та постпозитивізму теж посідають сумірні позиції: для них етика є важливим чинником і сприймається дуже серйозно. Зокрема, міру етичності поведінки дослідників контролюють зовнішні механізми на кшталт професійних кодексів поведінки та комітетів з питань поведінки і гуманітарної тематики. Але Губа та Лінкольн вважають етику непритаманною самому процесу дослідження в рамках цих двох парадигм. Понад те, вони стверджують, що реалістична онтологія, яка лежить в основі позитивізму та постпозитивізму, передбачає схильність до використання обману, який, за деякими свідченнями, є виправданим для визначення того, «якими речі насправді є і працюють» або заради якогось «вищого соціального блага» чи якоїсь «чіткішої істини» [Guba, Lincoln, 1994: p. 115]. Натомість етика бачиться властивою здебільшого критичній теорії. Йдеться про декларовані в ній наміри подолати незнання і хибне розуміння, а також якнайповніше враховувати цінності, історичний час та місце у процесі дослідження. Завважається й моральний ухил критичної теорії стосовно того, що дослідник повинен викривати, а не вводити в оману. Водночас етику визначають як невіддільну складову конструктивізму з огляду на включення в дослідження цінностей його учасників — наявних конструктів респондентів і дослідника, а також на зусилля щодо збільшення змістовності та ґрунтовності їхніх конструктів. Стимул етичності конструктивістів вбачається в тяжінні процесу їхніх досліджень до відвертості, адже приховування намірів дослідника вважається руйнівним для мети розкриття та вдосконалення ментальних конструктів.

Стосовно питання налаштованості («опінії») дослідників позиції позитивізму та постпозитивізму ідентифікуються як цілком сумісні. В обох парадигмах йдеться про налаштованість «незацікавленого науковця». Він має прагнути до інформування осіб, які ухвалюють рішення та здійснюють політику, а також агентів змін, які самостійно і принаймні частково реалізують надану наукову інформацію, коли формують, пояснюють та обґрунтовують дії, політику та пропозиції щодо змін. Водночас позицією критичної теорії вважається відпо-

відність дослідника покликанню «інтелектуала-перетворювача» з розширеним розумінням, спроможного протистояти незнанню та хибному розумінню. Ця позиція аргументується тим, що глибше осягнення наявного стану речей, зокрема природи людей та міри їх експлуатації, та стимулювання їх діяти з огляду на це осягнення робить зміни природними та легшими. Згідно з конструктивістською позицією, дослідник має бути «небезстороннім учасником», тобто активно сприяти перебудові множинних ментальних конструктів — власних та решти учасників дослідження. Мірою формування таких реконструкцій та стимулювання людей до дій згідно з ними зміни стають більш природними й тим самим полегшуються.

Розбіжність між позиціями позитивізму та постпозитивізму спостерігається стосовно питання підготовки дослідників-початківців. Позитивістський підхід тут реалізується в опануванні початківцями здебільшого технічних знань (процедур вимірювання і проєціювання, кількісних методів) та, меншою мірою, але достатньо ґрунтовно — формальних теорій феноменів в рамках предметних спеціалізацій. Фахово-освітній підхід постпозитивізму не тільки змістовно відтворює відповідний позитивістський підхід, а й охоплює опанування якісних методів соціальних досліджень для запобігання проблемам позитивізму (табл.1). Водночас критична теорія та конструктивізм у питанні фахового тренінгу мають більш збіжні позиції. Згідно них початківці передусім ресоціалізуються для нейтралізації наслідків їхнього раннього інтенсивного сприйняття загальноприйнятого бачення науки. Утім, цей процес передбачає ґрунтовне вивчення позицій і кількісних методів позитивізму та постпозитивізму, щоби початківці зрозуміли онтологічні, епістемологічні та методологічні відмінності конвенційних та альтернативних їм парадигм (табл. 2). Кількісні методи також вважаються важливими з огляду на їх безперечно корисну змістовність. Звісно, неабияке значення має опанування початківцями якісних методів з огляду на їхню роль в реалізації можливостей діалогічної, діалектичної та герменевтичної методологій. Не менш важливим вважається й осягнення соціальної, політичної, культурної, економічної, етнічної та гендерної історії та структур, тобто предметних царин пріоритетних наукових пошуків. Зрештою, довершує фахову соціалізацію в рамках цих парадигм прищеплення цінностей альтруїзму та розширення можливостей у своїй дослідницькій роботі.

Щодо питання обов'язковості конфлікту парадигм та їх узгодження у межах одного концептуального підґрунтя позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються збіжними. В межах обох парадигм існує фундаментальна орієнтація на визнання можливості логічного узгодження всіх парадигм та імовірності появи якоїсь спільної раціональної структури для розв'язання всіх питань відмінностей між ними. Губа та Лінкольн трактують цю позицію як редукціоністську, оскільки вона припускає можливість зіставлення парадигм там, де існує багато розбіжностей між ними. Натомість критична теорія та конструктивізм є позиційно близькими, стверджуючи базову несумірність всіх парадигм через суттєві суперечності між точками зору останніх. Але водночас визнається сумірність позитивізму та постпозитивізму, з одного боку, та ймовірна сумірність критичної теорії та конструктивізму — з іншого. В обох випадках ідеться, при-

родно, не про тотальну, а радше про більш чи менш вибірккову сумірність з низки питань і позицій (табл. 2 і 3). А загалом вважається, що позиції парадигм з певних питань не можуть бути логічно узгоджені та співіснувати в жодній внутрішньо несуперечливій метафізичній системі. Проте не виключено, що поява метاپарадигми уможливить їх гадане логічне узгодження.

Ґуба та Лінкольн констатували гегемонію позитивізму та постпозитивізму, тобто переважання їх за впливовістю над рештою парадигм в соціально-науковому дискурсі, фаховій спільноті та соціальному просторі. За їхніми твердженням, позитивізм здобув цю гегемонію впродовж кількох останніх століть — по тому як вчені відхилили попередні Аристотелеву і теологічну парадигми. Але останніми десятиліттями цю гегемонію поступово перебрали постпозитивісти як «природні» спадкоємці позитивізму за визначенням. За оцінкою Ґуби та Лінкольна, на середину 1990-х років під контролем постпозитивістів та багатьох залишкових позитивістів перебували наукові видавництва, джерела фінансування досліджень, механізми просування та перебування науковців на посадах, дисертаційні комітети та інші джерела влади та впливу. На той час прихильники цих парадигм продовжували «репрезентувати найсильніший голос в ухваленні професійних рішень». Водночас прихильники критичної теорії та конструктивізму шукали визнання та шляхів вивищення та посилення свого впливу у фаховій науковій спільноті. Їхні можливості досягти визнання дедалі розширювалися: зростали кількість їхніх статей у наукових журналах, число схвалених дисертацій тощо.

Такі питання практики соціальних досліджень, як мета дослідження, природа знань, накопичення знань і критерії доброчесності та якості, є важливішими в рамках позитивізму та постпозитивізму. Інтерпретації вказаних питань на засадах цих двох конвенційних парадигм видаються найвпливовішими та усталеними в соціально-науковому дискурсі, попри те що оскаржуються прихильниками альтернативних парадигм. Питання цінностей та етики наукових досліджень є вкрай важливими, але розбіжно інтерпретованими в межах конвенційних та альтернативних їм парадигм. Питання «опінії» дослідника, вишколу дослідників-початківців, узгодження та гегемонії парадигм видаються важливішими й порушуються в рамках критичної теорії та конструктивізму.

Загалом описаний порівняльний аналіз унаочнив значну збіжність та сумірність позиціонування позитивізму та постпозитивізму щодо переважної більшості ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Водночас значною мірою такі сумісні парадигмальні диспозиції позитивізму та постпозитивізму суттєво відрізняються від диспозицій критичної теорії та конструктивізму. Всі ці зауважені сумісності та відмінності увиразнюють спадкоємну тяглість та парадигмальну спорідненість між позитивізмом та постпозитивізмом. Утім, у науковому дискурсі представлена й дещо інша інтерпретація зв'язків та розмежувань між цими парадигмами або їхніми версіями, яка теж варта уваги.

Постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях

Серед наук із досвідом рецепції постпозитивізму неабиякої уваги передусім заслуговує маркетинг. Адже соціологія та маркетинг є доволі спорідненими

науковими напрямками емпіричної дослідницької діяльності. Емпіричні соціологи та практики маркетингових досліджень різних країн керуються у своїх дослідженнях спільним міжнародним процесуальним кодексом та перебувають у лавах Світової асоціації професіоналів соціологічних та маркетингових досліджень (ESOMAR) [Міжнародний процесуальний кодекс, 2004]. Зрештою, і ця стаття наразі оприлюднюється у щоквартальнику з назвою «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», яка власне й наголошує спорідненість соціології та маркетингу як мінімум на рівні методів емпіричних досліджень. З огляду на таку спорідненість, для соціологів неабиякий інтерес має становити досвід маркетологів у рецепції Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму.

У цьому випадку заслуговує на увагу порівняльний аналіз різних методологічних підходів у філософії науки та маркетингових дослідженнях [Leong, 1985: pp. 26–29]. Кінцевою метою аналізу було заявлено спробу певної форми гегелівського діалектичного синтезу між полярними методологічними крайнощами. Протилежні «полюси» тут репрезентували логічний емпіризм з його постулатом об'єктивності науки та наголосом на строгому вимірюванні та тестуванні гіпотез, з одного боку, а також релятивізм з наголосом на суб'єктивних і творчих аспектах науки — з іншого. Лакатосова методологія наукових дослідницьких програм та складний фальсифікаціонізм натомість реінтерпретувалися як своєрідний синтез логіко-емпіристської тези та релятивістської антитези, як можливий засіб узгодження відмінностей між ними, поєднання кращого в них та мінімізації їхніх недоліків. Модель методологічного «континууму» маркетингових досліджень репрезентує композиція табл. 4.

Між крайніми «полюсами» логічного позитивізму, з одного боку, та релятивізму / конструктивізму — з іншого, перебувають більш усереднені позиції модерного емпіризму та поглибленої методологічної фальсифікації. Таке місце останньої С.М. Леонг пояснює її гібридністю, що виявляється у поєднанні кількох різних традицій — емпіризму, конвенціоналізму та кантіанського активістського підходу до теорії пізнання.

Альтернативні методологічні підходи порівнюються за таким характеристиками, як ключові вихідні та засадові принципи — трактування природи науки (характеристики 1–4 в табл. 4), наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 4) та емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 в табл. 4). Контекст порівняння увиразнює комбінування у підставах Лакатосового поглибленого фальсифікаціонізму низки характеристик, притаманних модерному емпіризму та релятивізму. Передусім ідеться про постпозитивістську комбінацію наголосів на об'єктивності та раціональності наукових досліджень із припущенням позаекспериментальних мотивацій відмови науковців від участі в наукових дослідницьких програмах (характеристики 1, 3 та 4 в табл. 4). Водночас у засадах поглибленого методологічного фальсифікаціонізму зауважуються, але й чітко розмежовуються царини теоретичних тверджень та ідей, з одного боку, та ментальних станів, переконань та висновків у рамках теоретичних уявлень науковців — з іншого (характеристики 1 та 4 в табл. 4).

Таблиця 4

Основні відмінності між засадами логічного позитивізму, модерного емпіризму, поглибленої методологічної фальсифікації та релятивізму / конструктивізму у маркетингових дослідженнях [Leong, 1985; pp. 27–28]

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
1. Межі наукового пізнання реальності	Наука відкриває істинну природу реальності	Існує реальний світ, і хоча наука намагається відкрити природу реальності, «істинну» природу реальності ніколи не можна пізнати з певністю	Напрямок науки детермінується головним чином творчою уявою людини, а не свігом фактів. Таким чином, раціональна реконструкція наукового прогресу відбувається у світі ідей	Наука створює багато реальностей
2. Що є необхідним для розуміння (оцінки) науки?	Лише логіка обґрунтування є необхідною для розуміння науки	Корисно відрізняти процедури, які наука використовує для виявлення своїх претензій на знання, від тих, які наука використовує для обґрунтування (прийняття чи відхилення) претензій на знання. Академічна дисципліна «філософія науки» історично фокусувалася на питаннях обґрунтування	Процес, за допомогою якого наукові програми зорганізуються, обґрунтовуються та приймаються через наукову спільноту, є необхідним для оцінки науки	Процес, за допомогою якого теорії створюються, обґрунтовуються та поширюються через наукову спільноту, необхідний для розуміння науки
3. Значущість культурного, соціального, політичного та економічного контекстів науки	Науку можна зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Процедури, якими наука обґрунтовує свої претензії на знання, мають бути незалежними від культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Критика наукових теорій базується на емпіричних доказах, але відмова від наукової програми передбачає позаекспериментальні міркування	Наука є соціальним процесом, і її неможливо зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників
4. Об'єктивність / суб'єктивність науки	Наука є об'єктивною	Хоча цілкомита об'єктивність є неможливою, наука більш чітко обґрунтовує свої претензії на знання, аніж ненаука; наприклад медична наука є більш об'єктивною, ніж хіромантія	Відмежування науки від псевдонауки є об'єктивним у світі ідей. Теоретичні уявлення є питанням світу ментальних станів, переконань та висновків	Наука є суб'єктивною.

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
5. (Не)абсолютність та (не)кумулятивність наукового знання	Наукові знання є абсолютними та кумулятивними	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Багато наукових знань є кумулятивними, тобто ми справді знаємо більше про причини інфекційних захворювань сьогодні, ніж 100 років тому	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Оцінюванню мають підлягати серії теорій; будь-яка частина корпусу науки може бути замінена, але лише «прогресивним» шляхом, тобто заміники мають успішно передбачати нові факти	Наукові знання відносяться до певного контексту та періоду часу в історії.
6. Універсальність / контекстуальність наукових відкриттів	Наука здатна відкрити універсальні закони, яким підпорядковуються зовнішній світ	Наука намагається виявити регулярності серед феноменів у реальному світі. Деякі з цих регулярностей є констатованими в універсальній формі, а інші — в імовірнісній формі	Чи зводиться твердження до факту чи до тестової ситуації, залежить від методологічного рішення науковця в контексті дослідницької програми	Наука створює ідеї, які є залежними від контексту, тобто пов'язаними з сферою відліку
7. (Не)досяжність абсолютної істини в науці	Наука продукує теорії, які дедалі наближаються до абсолютної істини	Багато наукових знань є кумулятивними. Абсолютна істина є невідомою в науці	Абсолютна істина може бути досягнута в науці, але наукові дослідницькі програми можуть у довготривалій перспективі наближатися до неї дедалі більше і, таким чином, наблизитися до абсолютної істини	Істина є суб'єктивною оцінкою, яку неможливо належним чином вивести поза контекстом, передбаченим теорією
8. Умови раціональності науки	Наука є раціональною, оскільки додержується формальних правил логіки	Наука є раціональною, оскільки її метою є покращення нашого розуміння світу. Це досягається шляхом розроблення теорій, моделей, подібних до законів узагальнення та гіпотез, які мають на меті описати, пояснити та передбачити феномени	Якщо наука націлена на істину, вона повинна мати на меті дотримання несуперечливості як важливого регулятивного принципу. Суперечливість слід розглядати як проблему, яку потрібно розв'язати	Наука є раціональною настільки, наскільки вона прагне покращити індивідуальне та соціальне благополуччя, дотримуючись будь-яких корисних для цього способів

Закінчення табл. 4

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поплиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
9. Способи досягнення валідності науки	Існують наукові практики, що дають змогу робити науку валідною (наприклад, фальсифікація)	Існують норми для творення доброї науки. Наприклад, теорії мають тестуватися, вимірювання мають демонструвати надійність і валідність, а дані не мають бути сфабрикованими чи іншим хибним шляхом зібрані	Існують норми для творення доброї науки. На додаток до критеріїв Ганта (Hunt), дослідницькі програми слід оцінювати за їхньою евристичною силою — скільки нових фактів вони продукують і наскільки здатні вони пояснити спростування під час свого розвитку	Є багато шляхів робити науку валідною, застосованих у різних ситуаціях
10. Підстави науковості теорії	Науковці піддають свої теорії потенційній фальсифікації шляхом строгої емпіричної перевірки	Теорії підлягають процесу емпіричної перевірки	Теорія є «науковою» лише в тому разі, якщо вона підтвердила переважання її емпіричного змісту порівняно з конкурувальним, тобто лише тоді, коли вона веде до відкриття нових «фактів»	Науковці шукають підтверджувальні докази, щоб просувати свої теорії на ринок
11. (Не)об'єктивність процедур вимірювання	Процедури вимірювання не впливають на вимірюване	Абсолютна досконалість у процесах вимірювання є неможливою	Хоча досвід все ще залишається неупередженим арбітром щодо наукових (вимірювальних) суперечностей, не слід нехтувати значенням методологічних рішень	Нічого не можна виміряти, не змінюючи його
12. (Не)достатність, (не)об'єктивність та (не)залежність емпіричних підстав науки	Дані забезпечують об'єктивні, незалежні орієнтири для перевірки теорій	Процес емпіричного тестування забезпечує надійні підстави для прийняття одних претензій на знання та відхилення інших	Процес емпіричного тестування забезпечує вкрай необхідні, але ніколи не достатні підстави для спростування. Жодні експерименти, спостереження або ґрунтовно розроблені й слабо фальсифіковувані гіпотези не можуть привести до фальсифікації без появи кращих теорій. Історичний акцент є необхідним	Дані створюються та інтерпретуються науковцями у термінах різноманітних теорій, а отже, вони є теоретично-навантаженими

У трактуваннях природи наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 4), притаманних усім порівнюваним методологічним підходам, окрім логічного позитивізму, наголошується на недосконалості абсолютної істинності наукового знання. Разом із тим наголос на кумулятивності наукового знання, властивий логічному позитивізму та модерному емпіризму, можна вважати притаманним і поглибленому фальсифікаціонізму, але у формі моделі прогресивної динаміки наукових дослідницьких програм. Тобто у випадку поглибленої методологічної фальсифікації кумулятивність є не просто накопиченням теоретичного доробку, а радше реалізується як вивіщення дослідницьких програм з більшою евристичною потугою та ширшим емпіричним змістом. Кожна прогресивна дослідницька програма акумулює в собі евристичний потенціал та емпіричний (теоретично пояснений) зміст своїх конкурентів та попередників з числа регресивних дослідницьких програм.

Стосовно емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 в табл. 4) найбільш дотичними та несуперечливими є позиції модерного емпіризму й поглибленої методологічної фальсифікації. Утім, модерний емпіризм обмежується наголосом на вагомості процедури емпіричної перевірки як підстави спростування / підтвердження претензій на знання. Натомість у засадах поглибленого фальсифікаціонізму цю процедуру визнано необхідною, але недостатньою для прийняття / відхилення теоретичних тверджень. Довершення цього процесу вбачається у поглибленій фальсифікації — за умови появи кращої теорії, що переважає наявні теорії за своїм емпіричним змістом.

Загалом Лакатосів поглиблений фальсифікаціонізм увиразнює важливість методологічних рішень та роль концептуального контексту в дослідженнях, що реалізується у формі дослідницької програми. Завдяки цьому, на думку С.М. Леонга, вможливується долання методологічного розриву між модерним емпіризмом і релятивізмом. Дослідження у їхніх межах можуть здійснюватися на різних засадах, починаючи від моделювання через структурні рівняння (SEM) та завершуючи методологічною анархією. Поглиблений фальсифікаціонізм забезпечує методологічний плюралізм — поєднання кількісних та якісних методів досліджень для виявлення нових емпіричних фактів, розширення емпіричного підґрунтя теоретизування та тестування теоретичних доробків. У цьому сенсі постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях позиціюється як свого роду усереднена парадигмальна «платформа», своєрідний «спільний знаменник», що вможливує комбінування методів та методологічних елементів різних несумірних напрямів метатеоретизування в рамках маркетингу. Тобто постпозитивізм розглядається як цілком питома, окрема метатеорія.

Висновки

Наостанок варто зазначити, що в історії соціально-філософської думки є непоодинокими випадки, коли назви якихось двох її течій відрізняються лише за наявністю / відсутністю префіксу «пост-». Цей префікс позначає наступність між цими двома течіями, яка може мати різну природу. Зокрема, наступність між структуралізмом та постструктуралізмом, модернізмом та постмодернізмом здебільшого характеризують як оскарження, спростування та протистав-

лення засад. Натомість наступність між позитивізмом та постпозитивізмом з часом дедалі більше характеризується як тяглість, спадкоємність, доповнення та розвиток засад. Понад те, у соціальних науках поряд із трактуванням позитивізму та постпозитивізму як пов'язаних, але різних течій набуває поширення трактування постпозитивізму як сучасної стадії розвитку позитивізму. Розглянуті результати порівняльних досліджень різних парадигм у цих науках увиразнюють переважний збіг парадигмальних диспозицій позитивізму та постпозитивізму в багатьох питаннях онтології, епістемології, методології, етики та аксіології дослідницьких пошуків. Водночас постпозитивізм є більш адаптивним за умов парадигмальної конкуренції, більш відкритим до запозичення й застосування плідних дослідницьких практик парадигм-конкурентів.

Джерела

Міжнародний процесуальний кодекс маркетингових і соціальних досліджень (витяги) (2004). *Громадська думка*, 4, 45–48.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Guba, E.G., Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hunt, S.D. (1984). Should Marketing Adopt Relativism? In: P.F. Anderson, M.J. Ryan (Eds.), *AMA Winter Educators' Conference: Scientific Method in Marketing* (pp. 30–34). Chicago: American Marketing.

Lakatos, I. (1978). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. In: J. Worral, G. Currie (Eds.), *The Methodology of Scientific Research Programs: Imre Lakatos Philosophical Papers* (vol. 1, pp. 8–101). Cambridge: Cambridge University Press.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49(4), 23–40.

Peter, J.P., Olson, J.C. (1983). Is Science Marketing? *Journal of Marketing*, 47(11), 111–125.

Одержано 10.08.2022

References

Guba, E.G., Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hunt, S.D. (1984). Should Marketing Adopt Relativism? In: P.F. Anderson, M.J. Ryan (Eds.), *AMA Winter Educators' Conference: Scientific Method in Marketing* (pp. 30–34). Chicago: American Marketing.

International Code of Marketing and Social Research Practice (extractions). (2004). [In Ukrainian]. *Public Opinion*, 4, 45–48. [= Міжнародний процесуальний кодекс 2021].

Lakatos, I. (1978). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. In: J. Worral, G. Currie (Eds.), *The Methodology of Scientific Research Programs: Imre Lakatos Philosophical Papers* (vol. 1, pp. 8–101). Cambridge: Cambridge University Press.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49(4), 23–40.

Peter, J.P., Olson, J.C. (1983). Is Science Marketing? *Journal of Marketing*, 47(11), 111–125.

Reznik, V. (2021). Analysis of research programs: a sociological perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>. [= Резнік 2021].

Received 10.08.2022

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО

Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук

У статті представлено критичний огляд та реактуалізацію результатів здійснених раніше порівняльних досліджень конкуруючих парадигм у соціальних та поведінкових науках та метатеорій у маркетингових дослідженнях. Результати порівняльних досліджень різних парадигм у соціальних та поведінкових науках показують переважний збіг парадигмальних диспозицій позитивізму та постпозитивізму в багатьох питаннях онтології, епістемології, методології, етики та аксіології. Водночас постпозитивізм є більш адаптивним за умов парадигмальної конкуренції, більш відкритим до запозичення й застосування плідних дослідницьких практик парадигм-конкурентів.

Ключові слова: позитивізм, постпозитивізм, парадигма, онтологія, епістемологія, методологія, метатеорія

VALERII PYLYPENKO

Postpositivism in the multiparadigmatic space of social and behavioral sciences

The article presents a critical review and reactualization of the results of earlier comparative studies of competing paradigms in social and behavioral sciences and metatheories in marketing research. The results of comparative studies of different paradigms in social and behavioral sciences show a predominant coincidence of paradigmatic dispositions of positivism and postpositivism in many issues of ontology, epistemology, methodology, ethics, and axiology. At the same time, postpositivism is more adaptive under the conditions of paradigmatic competition, more open to borrowing and applying fruitful research practices of competing paradigms.

Keywords: positivism, postpositivism, paradigm, ontology, epistemology, methodology, metatheory